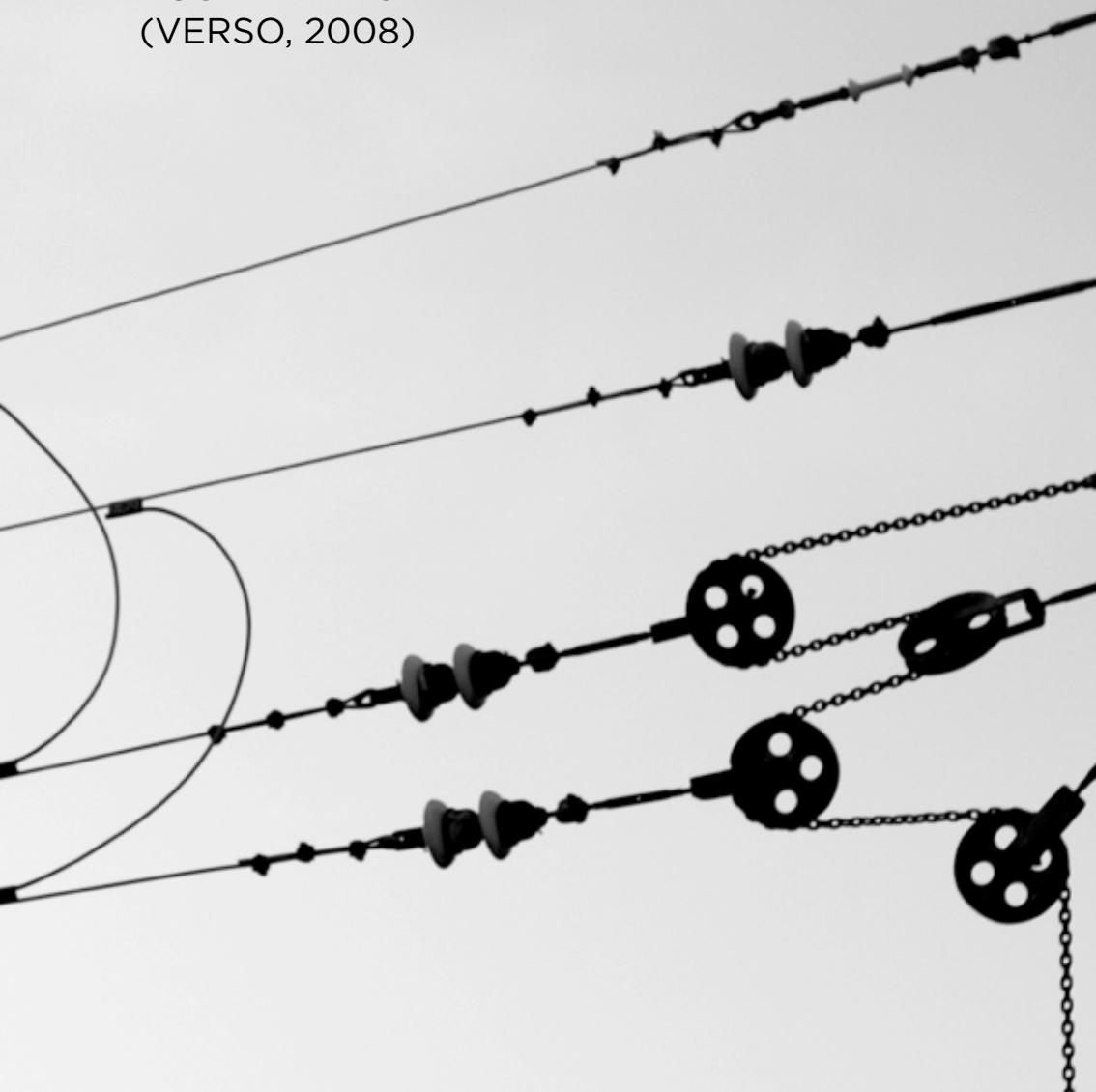

Bózsó Péter

A POSZTMARXIZMUS FELÉ?

GÖRAN THERBORN: FROM MARXISM TO
POST-MARXISM?
(VERSO, 2008)

TÉRKÉP A MARXIZMUSHOZ

A Cambridge-i Egyetem svéd szociológia tanára tavasszal megjelent kötetével „térképet és iránytűt” kíván olvasói kezébe adni, hogy a Marxhoz kapcsolódó különféle *izmusok* területén eligazodjanak. Éles különbséget tesz Marx és a Marx-izmus között. Születésének közeledő kétszázadik évfordulója alkalmából Marxtól három területen is méltatja: mint az emancipáció teoretikusát, aki elkötelezett az emberi szabadság kizsákmányolás és elnyomás alól történő felszabadítása mellett, mint a történelmi materialista megközelítés kidolgozóját, aki különös figyelmet fordított az átlagemberek élet- és munkakörülményeire, és mint a dialektika megértésének és felismerésének mesterét. Míg Marx bekerül az emberiség „hosszú életű” nagy gondolkodóinak sorába, addig a marxizmus jövője kétséges – véli Therborn.

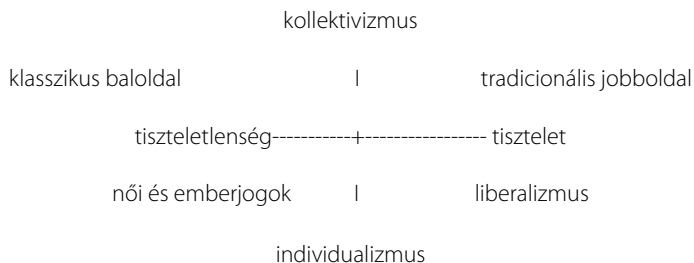
A könyv nem szellemtörténet, inkább „útikönyv”, mely végigkíséri a tektonikus társadalmi és szellemi irányváltásokat a – bizonyos értelemben a marxizmus századának tekinthető – rövid XX. század és korunk között, mely utóbbi kezdetét a 1978 és 1991 közötti időszakra teszi, amikor Kína a piaci szocializmus felé fordult valamint a szovjetrendszer összeomlott Európában és a Szovjetunióban. A mű három különböző forrású nagy fejezetből áll. Az első, a baloldal elméletének és gyakorlatának színterével foglalkozó fejezet eredetileg a Demokratikus Forradalom Pártja szenátorai által szervezett konferencia előadásaként hangzott el Mexikóban 2001 áprilisában és később felújítva a *New Left Review* 10. számában került publikálásra. A második az eredetileg Bryan Turner szerkesztésében a Blackwell kiadónál 1996-ban megjelent *Companion to Social Theory* [A társadalomelmélet kézikönyve] egyik, a marxizmussal mint kritikai elmélettel foglalkozó fejezete. A harmadik, korunk radikális elméleteit taglaló rész, eredetileg a Routledge kiadónál Gerard Delanry szerkesztésében 2006-ban kiadott *The Handbook on European Social Theory* [Az európai társadalomelmélet kézikönyve] egyik szakasza, mely később a *New Left Review* 43. számában jelent meg (ezt magyarul is olvashatjuk az *Eszmélet* 2007 telén megjelent 76. számában).

A kötet magyar nyelvű megjelentetését a L'Harmattan kiadó Eszmélet-könyvek sorozatában az idei évre tervezi, mely meglátásom szerint az érdeklődők szűkebb piacán összefoglaló-ismeretterjesztő jellege miatt népszerű olvasmány lehet, legalábbis a különféle irányzatokat/iskolákat „térképre” helyező ábrái mindenképp közkinccsé válnak. Az alábbiakban áttekintem a szerző gondolatmenetét, teret engedve az elemzés háttérére bemutatásának is.

A GLOBÁLIS POLITIKA ÚJ PARAMÉTEREI

Therborn a globális teret három sík mentén osztja fel: a társadalmi-gazdasági sík: vagy más szavakkal Bal és Jobb síkja; a kulturális sík: a hitek és identitások uralkodó mintáinak és a kommunikáció fő módjainak síkja, valamint; a geopolitika: az államok közötti erőteret kijelölő sík mentén. A társadalmi mintaadást két tengely, az individualizmus-kollektívizmus, ill. a tisztelet-tiszteletlenség tengelyei mentén ábrázolja. A politikai cselekvés tere pedig az állam, piac és társadalmi mintaadás háromszögében zajlik.

1. ábra: A társadalmi mintaadás fő dimenziói:

Arra a kérdésre, hogy a fejlett országokban csökkent-e az államok képessége politikai céljaik megvalósítására egyértelmű nemmel válaszol, amire pl. az infláció letörése és az erős regionális szervezetek létrehozása lehetnek példák. A globalizáció diskurzusának – Therborn szerint – legfőbb hibája, hogy megfeledezett az államok különféle típusainak megkülönböztetéséről az utóbbi 40 évben. E szerint két sikeres típus emelkedett ki a '60-as évek óta: a nyugat-európai jóléti állam és a kelet-ázsiai export-orientált fejlesztő modell. Minden ellenkező propaganda ellenére a jóléti állam még létezik, amit a közkiadások bruttó hazai termékhez képest fennálló magas aránya is jelez ezekben az országokban. Az export-orientált kelet-ázsiai fejlesztő államokat állami tervezés, valamint a bank- és hitelrendszer kontrollja jellemezte. A Japán által elkezdett sort követte Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr stb., és Kína is ebből a példából merített. A közvélekedéssel ellentétben a jóléti államok is igen nyitottak a világpiacra.

Másrészt a befelé forduló, alacsony külkereskedelmű államok végzetes válságba kerültek, kezdve a néhai létező szocializmus országaival, az afrikai „szocialista” országokon át Indiáig, az importhelyettesítő latin-amerikai államokig és Franco Spanyolországáig. Ez a befelé-forduló modell a hetvenes-nyolcvanas években elérte korlátait. Therborn ezt a világkereskedelem átalakulásával magyarázza, ami egyre kevésbé nyersanyagok ipari termékekért folytatott cseréje lett, hanem az iparvállalatok közötti verseny színtere.

A kereskedelemből kimaradt országok lemaradtak a fejlődésben, míg a szovjet tervezők túl későn ismerték fel az elektronizáció jelentőségét.

Ahogy a nagyvállalatok jelentősége nőtt, és a kereskedelem új területeket felfedezve egyre hatalmasabb méretűvé vált, a fő trend az állami tulajdon felől a privatizáció felé fordult. Ennek a szerző szerint a fő okai a következők: a létező szocializmus országokban a fejlődést a természeti és emberi erőforrások mozgósítására alapozták, ami elérte korlátait; a posztkoloniális államok nem megfelelő kompetenciája és integritása nem tette lehetővé az állami gyámkodású fejlődést; és a központi tőkés országok új tőkeképzése és menedzsment technikái kikezdték az állam képességeit.

A történelmi változás ipartalanítását kiegyenlítette Dél-Ázsia iparosítása, és így az ENSZ munkaügyi szervezete (ILO) adatai szerint 1996 és 2006 között az ipari foglalkoztatás az összfoglalkoztatottak kb. 21%-os szintjén stabilizálódott a világban, ennek ellenére ez az ipari munkásmozgalom nagy korszakának is végét jelentette. Másrészt ez a folyamat „parasztalanítással” is járt. A társadalmi minta-kategóriaként értelmezett tisztelet hagyományos bázisát jelentő mezőgazdasági foglalkoztatottság 1965 és 1990 között a világban 57%-ról 48%-ra csökkent. Ez a lázadó kollektívizmus új hullámát indította el: az őslakosok mozgalmi fontos tényezővé váltak mindkét Amerikában és Indiában is. Bár valószínűleg, hogy az osztályok valaha is visszanyerjék fontosságukat, de mivel a tisztelet hagyományos struktúrái is visszavonulóban vannak, ezért az individuális vagy kollektív tiszteletlenség változatos új formái jelennek meg. A posztindusztriális fejlődés aláásta a marxizmus egyik pillérét, az egységesülő, és növekvő munkásosztály feltételezését, abban az értelemben, hogy a munkásosztály saját maga emancipálására való képessége romlott (gondoljunk csak a harmadik világ kizsákmányolt tömegeire).

Jelenleg a neoliborális modernitás elég nagy célpont ahhoz, hogy egy táborba gyűjtse a vallási és etnikai antimodernitás képviselőit, valamint az újfajta modernitást kutató baloldali erőket. Miután a marxista munkásmozgalom a hagyományos szekuláris felvilágosodás jelentős áramlata volt, eljött az idő egy transz-szocialista perspektíva kidolgozására – mondja Therborn. Ez egy nem posztszocialista alternatíva lenne, mivel nem fogadja el a kapitalizmust, és a kizsákmányolás alóli emancipációt maguk az alávetettek küzdelmeként képzelel el. A transz-szocializmus lehetősége felé mutat a kapitalizmus társadalmi dialektikája, az osztály és feminista küzdelmek folytatódása és az elnyomott etnikai csoportok harcai is. A marxizmus szerint nem szignifikáns morális kérdések is egyre fontosabbakká válnak pl. az emberi jogok és az erőszakmentesség terén. Mindezekon túl a XXI. század baloldalának újra fel kell fedeznie az általános öröm, az emberi élvezet iránti elkötelezettségét, ismét meg kell erősíteni eredeti játékosságát, mivel a forradalmi küzdelem szigorú háttérbe szorította a marxi hedonizmust.

MARXIZMUS ÉS A MODERNITÁS DIALEKTIKÁJA

1. táblázat: A modernitás uralkodó narratívái

<i>Ilyen volt a Múlt</i>	<i>Ilyen lesz a Jövő</i>
Tudatlanság, babona, szolgálékűség	Emancipáció: racionális egyéni felvilágosodás
Elnyomás, szabadságnélküliség	Kollektív emancipáció és önfelzabadtítás
Nyomor, betegség, tespedés	Növekedés, haladás, fejlődés
Nincs vagy gyenge a verseny	A legalkalmasabb túlélése
Szabályokhoz kötött, utánzó	Alkotó életerő

Történeti áttekintésében Therborn a marxizmust szélesebb összefüggésben a modernitás „őfelségének lojális ellenzékeként” látja, amely sosem kérdőjelezi meg a modernitást magát. Míg a liberalizmus és a posztmarxista szociáldemokrácia inkább a modernitás pozitív elemei mellett, a konzervativizmus pedig a negatívak ellen foglalt állást, a marxizmus dialektikusan közelít hozzá: egyszerre látja mindkét hatást és odafigyel a nemi és nemzeti dimenziókra is. Helyesli a kapitalizmus, iparosítás, urbanizáció és tömegoktatás progresszív elemeit, de elutasítja a kizsákmányolást és elidegenedést. E két összetevő különböző súlyozása érhető tetten a szociáldemokrata és a kommunista megközelítésében.

2. táblázat: A kapitalista modernitás marxi dialektikája

Előrelépés	Ellentmondás/konfliktus
Individualizáció	Atomizáltság, elidegenedés
A termelékenység növekedése	Kizsákmányolás és elosztási polarizáció
	A fennálló termelési viszonyok meghaladása
Kapitalista terjeszkedés	A proletariátus egységesítése és erősítése
Globalizáció	Antiimperialista lázadások

Az áttekintésben részletesen elemzi a kritikai elméletet, mint intellektuális áramlatot és az ide sorolható Frankfurti Iskolát, amely a modernitás negatív elemeit hangsúlyozta, anélkül hogy megoldási javaslatokkal állt volna elő. Érdekességként álljon itt egy idézet az iskolával rokonítható Robert Lynd 1938-ban írt *Knowledge for What?* [Tudás, de mi végre?] c. művéből: [A kapitalizmus] nem úgy működik és nem is lehet úgy átalakítani, hogy biztosítsa azt az általános jólétet, amelyre különben jelenlegi technikai ismereteink és műveltségünk feljogosítanának.” A kritikai elmélet egy vereség utáni kitartság periódusában fogant, ami Therborn szerint ismét aktuálissá tette az ezredforduló környékén, miután a filozófiának a világ megváltoztatására tett kísérlete kisiklott. A szerző behatóan taglalja a nyugati marxizmust is, amely az Októberi Forradalomra adott pozitív, de sajátos reakcióként alakult ki és részben utólagos konstrukció [Nachkonstruktion]. Ennek lényegi kérdését Lukács György már 1918-ban, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című írásában – igaz megválaszolatlanul – feltette: vajon az elnyomás eszközeivel elérhető-e a szabadság?

Összefoglalásként Therborn úgy látja, hogy az Októberi Forradalom kimerülése és az ipari munkásság hanyatlása után a modernitás marxista dialektikája újragondolásra szorul, a szocializmus tudományból ismét utópia lett. Ennek ellenére a kritikai dialektika művelői által vágyott kizsákmányolás és elidegenedés nélküli társadalom nem a múlt kudarcaiban

testesült meg, hanem olyasmi, ami még nem jött el. „Noha a marxizmusnak már nincsenek kész megoldásai, azonban kritikai éle nem szükségszerűen csorbult.”

RADIKÁLIS TÁRSADALOMELMÉLET A XXI. SZÁZADBAN

Therborn a marxizmusra a kultúrtörténet részeként tekint, és egy háromszöggel szemlélteti: „Szellemileg a marxizmus mindenekelőtt történeti társadalomtudomány, a Wissenschaft átfogó értelmében, mely a kapitalizmus működésére összpontosít, általánosanabbra a történelmi fejlődésre, amelyet »végső fokon« a termelőerők és a termelési mód dinamikája határoz meg. Másodsor, a marxizmus az ellentmondások vagy a dialektika filozófiája ismeretelméleti és lételméleti törekvésekkel, nem kevésbé etikai következtetésekkel. Harmadsor, a marxizmus szocialista, munkásorientált politizálási mód volt, mely irányt és utat mutatott a fennálló rendszer forradalmi megdöntésére.” A háromszögben történetileg először a politika dominált, később a filozófia és a gyakorlati társadalomtudományok eltávolodtak egymástól, azonban a politika összekapcsolta őket. A '80-as években a szocialista politika széthullott és magával rántotta a hozzá kapcsolódó társadalomtudományt is. Az elszigetelt filozófia jobban kitartott. A marxista társadalomtudomány, politika és filozófia egysége megbomlott, Therborn szavaival a marxizmus háromszöge összetört.

Ezt tovább segítette a modernitás elleni posztmodern támadás. A posztmodern egyik forrása esztétikai: a modernista avantgárd elleni lázadás főleg az építészetben, míg a másik az ex-baloldal kifáradása, amit leginkább Jean-François Lyotard művei fémjeleznek. Alapja azonban az ipartalanítással együtt járó társadalmi szerkezetátalakulás, valamint a modernista fejlődés környezetvédelmi kritikája. Értelem- és racionalitásellenessége a televíziós társadalom „látványgépezetére” adott reakció. Amíg a posztmodern az ideológiai térfél baloldalán nyert teret a jobboldali modernitás legyőzte tradicionális vetélytársait.

A baloldal többféle módon reagált ezekre a kihívásokra. Európában tudományos érdeklődése a vallás felé fordult. Régis Debray: *Le feu sacré* [A szent tűz, 2003] és a *God: An Itinerary* [Útikönyv Istenhez, 2004] vagy Slavoj Žižek a maga részéről a Pál apostol és Lenin közötti párhuzamokat három páros – Krisztus és Pál, Marx és Lenin, valamint Freud és Lacan – segítségül hívásával tárja fel.

Amerikában a jobboldal monopolizálta a vallásos témákat, itt az érdeklődés az utópiák felé fordul: pl. Erik Olin Wright Valós Utópia Terve több könyvet eredményezett. Fredric Jameson szerint az új politikai felhajtóerő megérkezéséig nincs az utópiának alternatívája. Therborn az utópistákhoz sorolja a világrendszer elmélet képviselőit Immanuel Wallersteinnel az élükön, mivel a jelen korunkat a kapitalista világrendszerből egy másik világrendszerbe való átmenetnek tekintik.

A baloldal korábban népszerű fogalmát, az osztályt az utóbbi időben lecserélte pl. Ernesto Laclau és Chantal Mouffe *Hegemony and Socialist Strategy* [Hegemonia és szocialista stratégia, 1985] című könyvükben. Az osztály nélküli harc filozófiájának megfelel a harc nélküli osztályok szociológiája, ahol az osztály, mint elosztási kategória maradt meg. Az állam iránti érdeklődés, Claus Offe posztmarxista elemzésétől eltekintve, jórészt átirányult egyrészt a globális hálózatok, másrészt a civil társadalom vagy a politikai filozófia elvontabb szintjei felé. Mindemellett a figyelem visszatért a szexualitás felé, ami a jelenkori marxista és posztmarxista filozófiában annak pszichoanalízisbe való belefeledkezésében is megnyilvánul (Slavoj Žižek pl. kijárta a lacaniánus iskolát).

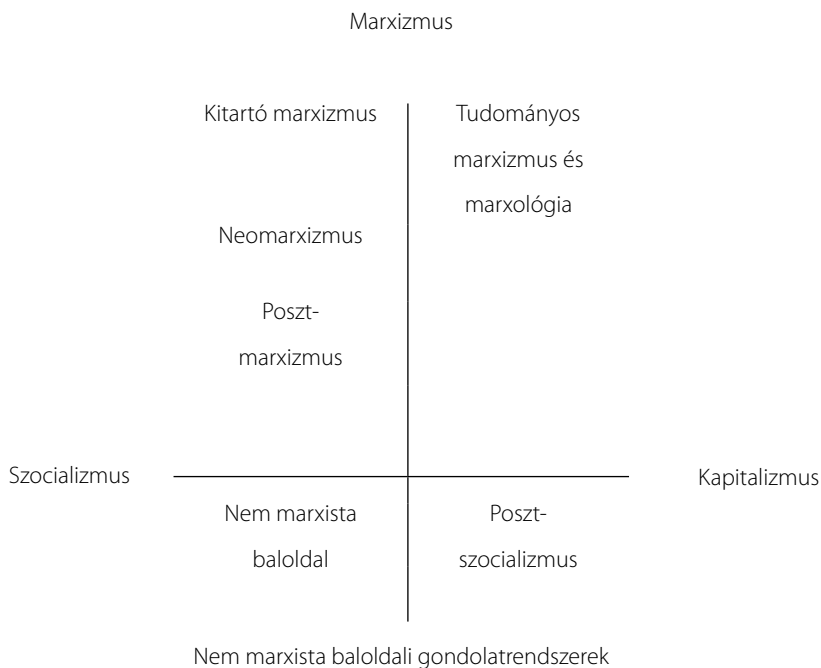
A hálózatoknak a jelenkori társadalomelmélet és analízis középpontjába kerülése nem csupán intellektuális felfedezésből fakad, hanem a változó társadalmi viszonyok kifejeződése is. Manuel Castells posztmarxista szociológus az új menedzselési elvekből és az információs technológiából kiindulva bevezette a „hálózati társadalom” fogalmát, anélkül, hogy – legalábbis Therborn szerint – azt megpróbálta volna a korábbi szociológiaelmélethez kapcsolni. Azóta a hálózat Michael Hardt és Antonio Negri befolyásos neomarxista munkáinak – *Empire* [Birodalom, 2000] és *Multitude* [Sokaság, 2004] – a legfőbb elméleti fogalmává vált. Ezekben mind a globális szuverén, mind pedig annak ellenzéke egyaránt hálózati erőkként tételeződnek.

Ezek alapján a jelen radikális társadalomelméletében az ideológiai térképre a következő főbb irányzatokat helyezi el a szerző:

- *Posztoszocializmus*: a „harmadik útnak” is nevezett irányzat, melyet Anthony Giddens bal- és jobboldalon való „túllépése” – lényegében a szociáldemokrácia és a jóléti állam lenézése – fémjelez.
- *Nem marxista baloldal*: e vegyes csoportba került pl. a svéd szociáldemokrata Walter Korpi, a francia szociológus Pierre Bourdieu, a brazil-amerikai jogfilozófus Roberto Mangabeira Unger, a Társadalmi Világforum ideológusa, a portugál jogtudós Boaventura de Sousa Santos stb.
- *Tudományos marxizmus és marxológia*: e nem túl népes csoport elhatárolódik mindenfajta antikapitalista gyakorlattól vagy állásponttól, miközben Marxt a kapitalizmus éles elméjű és gondolatébresztő elemzőjének tekinti. pl. Meghnad Desai: *Marx's Revenge* [Marx bosszúja 2002], Jacques Derrida *Marx kísértetei* (1993), Terrell Carver: *The Postmodern Marx* [A posztmodern Marx 1998].
- *Posztmarxizmus: nyílt marxista háttérű szerzők, akik már nem nyilvánítják ki marxista elkötelezettségüket, ami nem jelenti megtagadását, legfeljebb békés válást. Az e csoportba soroltak: Étienne Balibar, Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, a Frankfurti Iskola, Manuel Castells, Régis Debray, Zygmunt Bauman stb.*

- *Neomarxizmus*: a marxizmus megújítói, akiket nem lehet élesen elhatárolni az előző csoporttól. A legfontosabbak itt Slavoj Žižek valamint Antonio Negri és Michael Hardt.
- *Kitartó marxizmus*: akik a végsőkig ellenállnak. Itt említi a szerző a hamburgi Das Argument által vállalt 15 kötetes 2004 és 2022 kiadott/kiadandó *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* [A marxizmus történeti-kritikai szótára], Moische Postone munkáit és Michael Burawoy és Erik Olin Wright szociológiai marxizmusát.

2. ábra: Jelenkori baloldali elméleti-politikai pozíciók

Végül összefoglalásként hadd álljanak itt Therborn záró gondolatai: „A kapitalizmus továbbra is kitermeli – és a jövőben is ki fogja termelni – a felháborodás érzését. Ebben az értelemben megmarad a folyamatosság a XIX., XX. és XXI. század között a kritika és az ellenállás vonatkozásában egyaránt. Az eljövendő filozófusok majdnem biztosan publikálnak majd új Marx-olvasatokat. A XXI. századi antikapitalista ellenállók és kritikusok aligha

felejtik el az elmúlt kétszáz év szocialista és kommunista horizontjait. De hogy ők maguk ugyanolyan színben látják-e majd a kapitalizmustól eltérő jövő hajnalát, az bizonytalan, talán éppenséggel valószínűtlen. Bizonyos, hogy antikapitalista társadalomtudósok új generációi fognak feltűnni, sokan fognak Marxot olvasni, de kétséges, hogy látják-e majd értelmét annak, hogy marxistának nevezzék magukat. A klasszikus marxista háromszög széttört, és felettébb valószínűtlen, hogy valaha helyreállítják.”